

29. Храневич К. При старых порядках / К. Храневич // КС. – 1896. – Т. 55. – № 12. – С. 290–292.
30. Гринченко Б. Серед темної ночі / Б. Гринченко // КС. – 1901. – № 5; Яновская А. Городянка / А. Яновская // КС. – 1901. – Т. 74. – № 7/812; Ефремов С. Выдавництво «Вик». На вичну пам'ять Котляревському / С. Ефремов // КС. – 1905. – Т. 89. – № 4. – С. 24 та ін.
31. Кудринский Ф. Пошисть / Ф. Кудринский // КС. – 1895. – Т. 49. – № 4–6; Старицкий М. Лыхо / М. Старицкий // КС. – 1901. – Т. 73. – № 5; Малинка А. Родыны и хрестыны / А. Малинка // КС. – 1898. – Т. 61. – № 5 та ін.
32. К. М. [Мельник К.]. Путевые очерки Подолии / К. Мельник // КС. – 1884. – Т. 10. – № 10. – С. 273.
33. Сумцов Н. Ф. Вказ. пр. // КС. – Т. 27. – № 11. – С. 321–327.
34. Житецкий П. Странствующие школьники в старинной Малороссии / П. Житецкий // КС. – 1892. – № 2. – С. 192.
35. К.Ц. [Лебединцев Ф.]. Движение народного образования в Юго-Западном крае / Ф. Лебединцев // КС. – 1884. – № 8. – С. 729.
36. П-ский Борис. [Познанський Б.]. Воспоминание из недалекого прошлого (О школе и грамотности в Киевской губернии) / Б. Познанський // КС. – 1885. – № 2. – С. 244.
37. Сумцов Н.Ф. Вказ. пр. // КС. – 1889. – № 5–6. – С. 499; Гринченко Б. Вказ. пр.; Из недавнего прошлого Слободской Украины // КС. – 1896. – № 4; Шафранов П. А. К истории народного образования в южнорусских губерниях / П. А. Шафранов // КС. – 1902. – № 11. – С. 78–79 та ін.
38. Шафранов П.А. Вказ. праця.
39. Чалый М. Очерки народной жизни (1862 год) / М. Чалий // КС. – 1897. – С. 495–496.
40. Ефремов С. Бытописатель пореформенной Украины / С. Ефремов // КС. – 1905. – № 1 – С. 110.
41. Боржковский Валериан. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе / В. Боржковский // КС. – 1887. – Т. 18. – № 8. – С. 765–769; 772–776; Сумцов Н. Ф. Вказ. праця // КС. – 1890. – Т. 29. – № 6. – С. 492–493; Рыльский Т. Вказ праця.
42. Боржковский В. Вказ. праця. – С.772–776; Сумцов Н.Ф. Досветки и посиделки / Н. Ф. Сумцов // КС. – 1886. – Т. 14. – С 438–439; Його ж. Малорусские пьяницкие песни / Н. Ф. Сумцов // КС. – 1886. – Т. 15. – С. 272–288; Барвинок Г. Молотники / Г. Барвинок // КС. – 1888. – Т. 21. – С. 342–362; Левицкая-Пашенко Ю. Порченая / Ю. Левицкая-Пашенко // КС. – 1888. – Т. 22. – № 8. – С.289–314. – С. 500 та ін.

Надійшла до редакції 6.11.2014 р.

ББК 63.3(4Укр)53

ОБОРУДКА З ВУГЛЕНОСНОЮ ЦЕРКОВНОЮ ЗЕМЛЕЮ ТА ЇЇ ВІДЛУННЯ В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ (1910)

О. О. Коник

АНОТАЦІЯ

На основі стенографічних звітів Державної думи Російської імперії розглянуто корупційний скандал 1900-х рр. навколо вугленосної церковної землі Бахмутського

повіту у висвітленні катеринославського депутата П. Каменського та спроби лобіювання економічних інтересів церкви, парафіян і промисловців.

Ключові слова: Державна дума, стенографічні звіти, церковна земля, гірничорудна промисловість, депутат Каменський, спекуляції, корупція, лобіювання.

Державна дума Російської імперії, яка працювала зовсім короткий для історії термін (1906–1917 рр.), залишила по собі, однак, вельми багату документальну спадщину. Основні матеріали її діяльності (стенографічні звіти про сесійні засідання та матеріали роботи значної кількості думських комісій) є опублікованими та містять величезний пласт цінної інформації з економічних, політичних і соціокультурних аспектів життя суспільства пізньоімперської Росії, до складу якого тоді входила більша частина українського населення [1].

Думська тематика в історичних дослідженнях посідає окрему нішу та розглядається в Україні переважно на рівні дисертаційних робіт і журнальних публікацій, хоча останнім часом з'явилися й синтетичні узагальнення проблеми в її українському вимірі [2]. Недавно побачило світ монографічне опрацювання складу всього депутатського корпусу Думи, обраного в губерніях Наддніпрянської України [3]. Проводяться дослідження теоретичних, регіональних і персоніологічних аспектів питання [4]. Така робота, треба думати, буде поширюватися й поглиблюватися. Це дасть можливість більш об'ємного вивчення політичної та соціокультурної історії України початку ХХ ст.

У цьому повідомленні йдеться про дещо інший, – мікроісторичний, «казусний» – напрям досліджень, окремих аспектів якого може бути безліч. Обраний як предмет повідомлення локальний сюжет є, проте, складовою широкої та складної проблеми, пов'язаної з вивченням витоків парламентських викриттів корупційних схем і (водночас чи паралельно з такими викриттями) початків нового для суспільства явища – лобіювання інтересів промислово-економічних груп на рівні вищої представницької установи. Нового, бо новою для Російської імперії початку ХХ ст. була й сама представницька інституція – Державна дума. Хоч механізму лобіювання, звичного у практиці європейських парламентів, у випадку з Думою законодавчо прописано й не було, випадки відстоювання чиїхось приватних чи корпоративних інтересів окремими депутатами траплялися, й нам уже доводилося коротко про них згадувати [5].

Цього разу ми поставили за мету детальніше висвітлити цей сюжет і прослідкувати, використовуючи джерельні можливості новочасних видів документів, якими є думські стенографічні звіти, оборудку, здійснену з церковною землею у Бахмутському повіті Катеринославської губернії в першому десятилітті ХХ ст. Вона стала предметом широкого розголосу в Державній думі й суспільстві та потягла за собою низку скандальних викриттів, що стосувалися економічної діяльності православної церкви, особливостей освоєння природних багатств у Донецькому басейні, політики місцевих і центральних властей у цьому питанні й, зрештою, моментів особистого життя головних учасників подій включно з ініціатором їхнього розгляду в Думі депутатом від Катеринославської губернії, до якої входив тогочасний Бахмут, Петром Каменським.

У списку знакових катеринославських депутатів (Олександра Александрова, Михайла Алексеєнка, Якова Гололобова, Олександра Караваєва, Георгія Петровського та Михайла Родзянка), нариси про яких уміщено у відомій колективній праці дніпропетровських науковців про діячів державної влади та самоврядування [6], П. Каменський не числиться, і особистість цього депутата в українській історіографії та біографістиці залишається радше невисвітленою [7].

Отже, справа почалася на вечірньому засіданні Думи в середу 10 березня 1910 р., коли в залі Таврійського палацу вкотре повіяло скандалом. Йшлося про церковні

спекуляції землею або, конкретніше, спекулятивну оборудку церковною землею. Не масштабу «Панами», звичайно, але якесь шахрайство простежувалося досить ясно. Гостроти питанню додавало те, що спекулянтами видавалися не звичні вже для російської публіцистики фігури «гешефтмахерів» або «представників єврейського капіталу», а свої ж таки православні батюшки. І звинувачення оприлюднював не якийсь порушник підвалин самодержавства з бомбою в кишені або примірником марксового «Капіталу» під пахвою, а цілком респектабельний октябрист, крупний землевласник і повітовий дворянський маршалок, юрист за освітою Петро Валерійович Каменський [8].

Дієслово «оприлюднював» відповідає фактичній стороні справи. Скандальна ситуація з землею Олександро-Свирської церкви, проданою у приватні руки, не була новиною для думських депутатів, але до цього вона була, так би мовити, сферою компетенції віросповідної комісії, яку й очолював на той час Петро Каменський [9]. На згаданому ж засіданні він зробив проблему публічною, оскільки йшлося про закриття справи, якою до того опікувалася віросповідна комісія. Просте й рутинне, як видавалося, процедурне завершення її розгляду шляхом прийняття відповідної формули переходу несподівано привело до гострих дебатів, у яких дісталася й самому голові комісії [10].

Оскільки цей розгляд ініціював саме П. Каменський, відстоюючи, за його версією, інтереси виборців, то, за усталеними правилами політичної боротьби, супротивна сторона звинуватила його в особистій зацікавленості у справі. Свою роль відіграла й політична складова: Каменський послідовно відстоював октябристські інтереси, а його опоненти дотримувалися правих і крайніх правих поглядів. У ході їхньої дискусії, зафіксованої стенограмою, було оприлюднено, окрім особистісних моментів, чимало реалій поземельних і соціальних відносин у чи не найперспективнішому на той час для російської економіки гірничопромисловому районі імперії, на колишніх землях вольностей запорозьких.

Розглянемо ситуацію в її розвитку, як вона простежується за стенографічним звітом. Уже під кінець робочого дня (питання було одним із останніх) голова віросповідної комісії отримує слово для доведення до широкого загалу долі одного з думських запитів, ним ініційованого та підписаного 107-ма членами Думи. Запит переслідував дві мети: 1) вказати на незакономірність дій влади при продажу землі Олександро-Свирської церкви у селі Олександрівці Бахмутського повіту Катеринославської губернії [11]; 2) вказати на необхідність вжити заходів щодо відновлення порушених прав цієї церкви [12].

За словами доповідача, перша мета реалізувалася вельми оперативно. Клопотання депутатів прийняла думська комісія з запитів і, згідно з діючими нормами, скерувала його в Міністерство торгівлі та промисловості, яке опікувалося гірничорудною промисловістю. Міністр, також за усталеним порядком, відрядив у Катеринославську губернію члена ради Міністерства таємного радника Миколу Юсса. Той на місці перевірів приведені у запиті факти і підтвердив незакономірність дій влади при продажу церковної землі. Справу було передано слідчим властям; її провадила Харківська судова палата, вів це провадження не рядовий слідчий чин, а товариш (заступник) прокурора, слідчий з особливо важливих справ [13].

Цей факт належним чином оцінюється Каменським. Саме розгляд справи судовою палатою, на думку Каменського, випускника юридичного факультету Харківського університету, «відкриє законні підстави до відновлення порушених прав православної церкви. В кожному випадку, справа перебуває у тій єдиній установі, яка має всі засоби, щоб пролити [...] світло правди» [14].

Слова про «світло правди», як показує подальший розгляд перебігу обговорення цієї досить сумнівної справи в Думі, вжиті Каменським не випадково. Як і його зауваження про те, що весь матеріал у справі був завчасно переданий у комісію з

запитів, кожен міг його читати і кожен міг перевірити особисто вказані там факти. Тобто Каменський заздалегідь потурбувався про те, що в суді називалося б «доказовою базою». Турбуватися ж було про що: він розворушив осине гніздо і втрутився у сферу вельми вагомих матеріальних інтересів.

Але початок викладу версії подій у трактуванні депутата Каменського був досить буденним. Він виклав факти, хоч і з використанням метафор. Тобто повідомив, що йдеться про землю Олександро-Свирської церкви, котра знаходиться в Бахмутському повіті Катеринославської губернії. Землевласники тамтешнього кутка імперії, принаймні частина з них, мають, так би мовити, виграшні білети: 300–400 дес., які приносили кілька сотень рублів прибутку, можуть раптом принести виграш у 200 і більше тис. руб. – у випадку, коли підприємливі люди знаходять там корисні поклади. У такому становищі опинилася і Олександро-Свирська церква. Далі йшлося про те, що церковну землю, в якій були поклади вугілля, задешево продали приватному підприємцеві. Пікантності ситуації додавав той факт, що на засіданні, про яке йде мова, головував С. І. Шидловський. Це його рідний дядько у 1847 р. вирізав зі своїх розлогих земель 155 дес. не надто вартісної на той час землі і відписав її церкві. Дерев'яна церква в Олександрівці була зведена у 1796 р. прадідом того ж таки головуючого С. Шидловського. Прибутковість церковної ділянки ще у 70-х рр. XIX ст. складала не більше 150–200 руб. на рік, але церковний причет, за словами Каменського, завдяки цьому дарунку поміщика мав усе необхідне – пасовище, ріллю та сінокоси. Вже у 80-х рр. там з'являються підприємці (селяни потроху копали там вугілля і раніше [15]), й від того часу Олександро-Свирська церква щорічно, починаючи з 1892 р., отримувала щораз більші суми. На підставі наявних у нього документів П. Каменський визначає зростання річної прибутковості цієї землі з 6 тис. руб. у 1902 р. до 23 тис. у 1908 р. – році її продажу [16].

Наразі невідомо, яким чином використовувалися або кому зрештою діставалися ці гроші – церква ніколи не афішувала своїх прибутків. Проте в даному разі принаймні частина прибутків від здачі в оренду церковної землі вкладалася у спільну богоугодну справу: маючи стабільний дохід, олександрівські парафіяни заходилися зводити кам'яний храм взамін ветхого і вже тісного дерев'яного. І от фінансування раптом перервалося. Як з'ясується потім, причиною став факт продажу церковної землі у приватні руки. Це спричинило неабияку тривогу серед парафіян. Заяви, що лягли в основу згаданого вище депутатського запиту, надіслали на ім'я Каменського як члена Думи від Катеринославської губернії церковний староста і прихожани; спочатку 28 підписів, потім 133. Метафоризований сенс надісланих до Петербурга заяв від парафіян полягав у оприлюдненні сумного для них факту, що курка, яка несла золоті яйця для парафії, зарізана; церковна земля продана за безцінь колишньому її орендареві, агроному на прізвище Волинський.

Бачимо тут загалом типову не тільки для Катеринославщини картину з соціально-економічних відносин періоду домонополістичного капіталізму в Росії. Відчуження потенційно прибуткової землі економічно більш сильними верствами – це скоріше закономірність; ні селянинові, ні пересічному поміщикові було не під силу самому скористатися з «золотого дна», оскільки будівництво рудників чи шахт вимагало надто великих капіталовкладень. Агроном Волинський, як неважко було передбачити, теж не збирався сам будувати шахти, але міг перепродати ту землю.

Щоб цього не сталося, прихожани й просили сприяння Думи у відновленні справедливості. Проявили при цьому, за словами П. Каменського, «суто руську (читай українську, – О. К.) незлобивість» і стремління до компромісу. Тобто хотіли повернути, що називається, status quo, – хай, мовляв, колишній орендар залишається орендарем за орендним договором, а церква таки, як і раніше, нехай вважається власником [17].

Однак на початку обговорення було невідомо, чи була це справді ініціатива самих прихожан, що дуже вірогідно, чи вся справа стала інспірованою думським депутатом з якихось особистих чи політичних мотивів, – що також було цілком можливим.

П. Каменський, якщо стати на точку зору непричетності його до роздмухування цієї справи, спочатку не надав заяві ніякого значення, сприйнявши її за неймовірну. Він знав закони, а в томі IX Зводу законів, починаючи зі ст. 446, ясно стверджувалося: церковна земля не продається і не відчужується. Продаж чи обмін можливий тільки за «Височайшим благовоззрінням» і тільки в тому разі, коли трансакція приносить для церкви безсумнівну вигоду. Вигода ж, за наявними у Каменського паперами, була більш ніж сумнівною: землю, яка приносила щорічно понад 20 тис. руб. орендної плати, продали за 60 тис. Тож П. Каменський і вважав цю справу неймовірною, аж поки *особлива приватна октябристська комісія, що займалася віросповідними і церковними питаннями і справами, дотичними до цієї області*, не рекомендувала йому зібрати детальнішу документальну інформацію [18].

Першим з оприлюднених ним документів була копія купчої кріпості, укладеної 3 листопада 1908 р. в місті Катеринославі у певного молодшого нотаріуса (в думській практиці озвучення без особливої потреби прізвищ, як і взагалі у практиці публічного говоріння, прийнято було уникати, – О. К.). Цю кріпость здійснив уповноважений духовної консисторії, благочинний Матвієвський. Згідно з нею земля Олександрівської церкви перейшла у власність агронома Волинського. Той тут-таки, за цією ж купчою, переуступив її Нікольсько-Михайлівському кам'яновугільному товариству терміном на 12 років, тобто до 1920 р. [19]. При цьому, як і варто було очікувати, для агронома Волинського купівля цієї землі була лише предметом гешефту зі зміною спеціалізації – від орендаря-аграрника до гірничого підприємця, – а весь випадок, з урахуванням участі тут консисторії – багатоходовою спекуляцією. Спекуляцією, як видавалося, здійсненою не без зацікавленої участі катеринославських нотаріусів. П. Каменський відзначає факт подиву гідної оперативності в проходженні цієї оборудки: купча кріпость, укладена у молодшого нотаріуса 3 листопада, була затверджена належним чином у старшого нотаріуса вже 5 листопада, тобто, власне, через день. Каменський мав юридичну освіту, був депутатом, отже знав ціну словам і вмів їх зважувати. Тож, свою підозру у, м'яко кажучи, заангажованості нотаріусів він сховав за іронією, котра, як відомо, до справ не підшивається: «... звичайно, в цьому факті не можна углядіти ознаки незакономірності, навпаки, це ретельність з боку старшого нотаріуса, але тільки виключна ретельність» [20]. Іншими словами, П. Каменський дав зрозуміти, що ретельність ця була оплаченою, але прямо нічого не стверджував.

Що ж постраждала сторона? Нею однозначно виступала приходська община і церковний причет. Виникали закономірні питання: як могла така оборудка не викликати своєчасних протестів якщо не від залежного від консисторії парафіяльного священика, то від самих членів парафії принаймні? До того ж, за існуючою практикою подібних справ мала бути ухвала причту про згоду на продаж. Парафіяни у відповідь на це питання надали відповідну записку, – другий оприлюднений Каменським на засіданні документ. Це було письмове пояснення, надане 22 січня 1909 р. парафіяльним священиком Антонієм Жежеленком і псаломщиком Петром Радковським на ім'я церковного старости й усіх парафіян. Стверджувалося, що вся справа з продажем церковної землі була проведена таємно, без волі на те і тим більше без участі причту, і саму звістку про вчинене причет почув уже значно пізніше дня продажу, і то через третіх осіб [21].

П. Каменський схильний був вірити правдивості цього пояснення ще і тому, що необхідного в таких випадках оголошення про торги та оповіщення у газетах так ніхто й не бачив за його відсутністю. Мали місце й інші непрямі докази нечесного продажу (пам'ятаємо вище викладене зауваження юриста Каменського про те, що пролити

справжнє світло на цю справу і, відповідно, давати правові оцінки має компетенцію тільки судова палата). Каменський називає прізвиська двох свідків, інженерів Билинка та Рубера, котрі чули цинічні хвастощі учасників купівлі церковної землі тим, як спритно їм вдалося обійти священника Жежеленка.

За збігом обставин, олександрійський священник того дня, коли укладалася оборудка, саме був у справах парафії в Катеринославі. Однак у консисторії ніхто словом не прохопився про продаж церковної землі його ж церкви [22]. Як виглядає, слово «цинічно», зафіксоване в стенограмі, справді найкращим чином передає характер цього казусу.

Далі член Думи П. Каменський у сесійному залі Таврійського палацу розглядає ще один, третій документ, а саме нотаріальну копію орендного договору на надра. На її основі досліджує пункт «безсумнівної вигідності» для церкви такої оборудки, за наявності якого тільки й можлива була найвища санкція (імператора) на продаж землі. Ситуація виглядала доволі дражливою, бо, оскільки земля була вже продана, то це означало, що необхідна височайша санкція була отримана.

П. Каменський був октябристом, більше того – «асом октябризму», і те, що міг би собі дозволити в цій ситуації, скажімо, соціал-демократ, прямо звинувативши верховну владу в сприянні корупційним схемам, йому було наказано [23]. Тобто треба було довести дві речі: по-перше, що продаж землі церкві ніякої явної користі їй не приніс, і по-друге, що при отриманні дозволу на продаж верховна влада була введена в оману.

П. Каменський робить цей висновок, ґрунтуючись на вказаному контракті і письмових свідченнях міністерських і думських перевірок. Основним документом, базуючись на якому, депутат доводив невідповідність для церкви нового контракту, була нотаріальна копія орендного договору на надра. Це цікава, і, як на наш погляд, не надто широко відома інформація про господарську діяльність церкви як власника промислово цінної землі в царській Росії. Отже, церква 22 травня 1902 р. уклала договір терміном на 12 років, до 1914 р., на наступних умовах. Орендар був зобов'язаний сплачувати щороку за перший мільйон видобутого вугілля по 0,35 коп. з пуда, або 3500 руб. за перший видобутий мільйон пудів. Решта вугілля, видобута у тому ж році, приносила церкві вже по 0,26 коп. з пуда, тобто 2600 руб. з кожного мільйона. В сумі, як ми вже знаємо, церква отримувала в ці роки від 6 до 23 тис. руб., тож, за допомогою простої арифметики можна підрахувати кількість видобутого на її землі вугілля.

Втім, зазначав П. Каменський, для «вугільної землі» (поширений тоді, треба думати, специфічний для цієї місцевості термін), землі, що знаходиться біля станції «Юзове» Єкатерининської залізниці, це ціна вельми мала, що є долею церковних земель взагалі: їхні орендні прибутки завжди нижчі від приватновласницьких. В іншому місці він наводить «нормальну ціну» – $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$ коп. з пуда. Як приклад, він, закликаючи у свідки колегу по депутації від Катеринославської губернії Івана Тищенка (купець і землевласник, видавець катеринославської газети «Русская правда», органу «Союзу 17 жовтня», – О. К.), показує цінову ситуацію в іншій частині Катеринославської губернії, у Верхньодніпровському повіті, де руда на поміщицьких землях продавалася по 2–3 коп. за пуд, а на церковній землі по $\frac{1}{4}$ коп. Крім того, контракт на оренду, крім указаних вище умов оплати видобутого з надр церковної землі вугілля, містив ще низку застережень на користь церкви. А саме: навіть у випадку, якби ніякого видобутку вугілля не велось, орендар зобов'язаний був щорічно сплачувати 2100 руб., і ще 1000 руб. окремо за «поверхню». Він був зобов'язаний також щорічно надавати причту 20 дес. землі для сільськогосподарських потреб і сплачувати 300 руб. маркшейдеру, якого духовна консисторія запросить для контролювання видобутку вугілля. По закінченню терміну оренди усі житлові кам'яні будівлі мали передаватися на користь церкви [24].

Низку інших практичних деталей контракту і цифрових даних наразі опускаємо, але висновок П. Каменського – церкві було б краще, якби орендар ніякого вугілля не добував: 2100 руб. гарантії і 1000 руб. за поверхню, та ще 20 дес. для користування причту – це більше, ніж відсотки з капіталу в 60 тис. руб. за продаж. Депутат доводить не вигідність продажу землі, оперуючи також рахунками оплат церкві за видобуте вугілля та даними уповноваженого ради з'їзду уповноважених гірничопромисловців південної Росії інженера Арандаренка, які можна було перевірити за звітом Харківського комітету по вивозу мінерального палива (за існуючою практикою, вивезене вугілля вважалося проданим). Стенограма містить ці розрахунки – щорічний видобуток і продажі з рудника (так у тексті, – О. К.), закладеного на землі Олександро-Свирської церкви, які ми наразі опускаємо. Поки що ж оприлюднюється факт: у 1908 р., коли орендні платежі на користь церкви складали б пік – загальна їх сума досягала 23450 руб., – земля була продана [25].

Наступним питанням, яким задався П. Каменський, було: збільшилася чи зменшилася прибутковість цієї землі після її продажу? Посилаючись на відомості згаданого Харківського комітету з перевезень мінерального пального та на дані інженера Феніна, «що знаходиться при справах», рудник у 1909 р. дедалі більше нарощував свою потужність, до 9,3 млн. пудів [26], що дало б за контрактом про оренду 26 тис. руб. для церкви. Тобто, робить припущення П. Каменський, варто було б почекати ще рік, і два роки орендних платежів давали б суму, наближену до капіталу від продажу в 60 тис. руб.

Але залишалося питання – чи перспективне те родовище, чи не вичерпане воно? Чи не проявила консисторія далекоглядність, продавши землю на піку інтересу до неї промисловців? П. Каменський відповідає на це негативно, посилаючись спочатку на прийоми формальної логіки (прокладення новим власником вузькоколійної залізниці, перехід з кінної тяги на парові і бензинові двигуни тощо) і на письмові свідчення та розрахунки. Зокрема, колишній управляючий рудником інженер Фенін стверджував, що чотири копальні, закладені на Олександро-Свирській землі (найглибша з них, Марія, – 93 саж., дві по 40 саж. і одна – 33 саж.) здатні видобувати 10–12 млн. пудів вугілля на рік, а у випадку проходження ще однієї шахти або заглиблення шахти Марія до багатих, так званих семенівських, пластів видобуток може бути збільшений на 50–100%. Висновок із цього сюжету – прибутковість рудника на церковних землях була стабільною з перспективою до збільшення [27]. Тобто оренда була б вигіднішою від продажу, – відтак той був позазаконним.

Існувало ще одне питання, що потребувало з'ясування для остаточного висновку. Якою була потужність надр на церковній ділянці? Питання тим цікавіше, що Дума тут зіткнулася з випадком «чорної інформації» – членам Думи хтось розіслав пояснювальну записку, яка оцінювала запаси вугілля на руднику в 50 млн. пудів [28]. Але офіційна комісія мала інші оцінки. Інженер Негребецький на запит комісії вирахував запас вугілля на вказаній ділянці, і за його версією, він складав 382 млн. пудів. Гірниче управління Південної Росії надало Міністерству цифру у 280 млн. пудів, директор Геологічного комітету на підставі оцінок відомого геолога Лутугіна – 360 млн., а інженер Фенін у свідченнях ревізору Міністерства торгівлі назвав цифру у 600 млн. пудів. Крім того, при обшуку правління Нікольсько-Михайлівського товариства було знайдено записку Михайла Волинського, котрий переуступив землю цьому товариству. Він взагалі оцінював потужність надр у 700 млн. пудів. Каменський зробив іще один логічний висновок та іронічно прокоментував цю останню цифру: мовляв, він із розумінням ставиться до бажання продавця показати «товар лицем», але ж і покупці не були наївними хлопчиками і вже напевно мали висновок не менш авторитетних інженерів. Тим більше, що правління цього товариства запропонувало тому ж таки

Волинському місце директора правління з винагородою в 15 тис. руб. Ну і поза логікою, вважає П. Каменський, було б спорудження чотирьох шахт для видобутку всього 50 млн. пудів вугілля, і купівля прав у Волинського до 1920 р. – така кількість, за Наведеними вище розрахунками, вичерпала б поклади за 5–6 років [29].

Загалом, уже цими викладками п. Каменський міг переконати колег по Думі в неправомірності продажу цієї землі і якимось чином стимулювати в цьому напрямку Харківську судову палату. Проте обговорення було продовжене, і там з'ясувалися інші речі. З інженерних і маркшейдерсько-геологічних горизонтів справа перейшла в морально-етичні. Стосовно морально-етичної сфери, традиційно справи церковної, то матеріали думського розгляду в цьому аспекті заслуговують окремого розгляду. В короткому ж вигляді зводяться до наступного.

Церква відреагувала на скандальну ситуацію власною ревізією, відрядивши в Катеринослав єпископа Інокентія [30]. П. Каменський сподівався, що це змінить ситуацію (під час першої ревізії, міністерської, Волинський погоджувався повернути церкві землю, куплену ним за 60 тис., але тепер уже за 240 тис. руб.) – мовляв, цей «іновірець, прийнятий в лоно православної церкви, перед лицем двох єпископів у Катеринославі висуне менш лихварські умови» [31]. Справді, покупець ніби був готовий тепер знову повернути церковну землю за ту ж ціну, за яку купив. Проте нічого подібного не відбулося, церковна ревізія визнала угоду правильною. Бо ця земля з точки зору консисторії і ревізії Синоду (єпископа Інокентія), попри висновки названих вище інституцій та гірничих інженерів, вважалася таки бідною (йшлося про шари у 2 фути, або 14 вершків, тоді як, за різними оцінками, економічно доцільною вважалася розробка пласту в 8–12 футів) [32].

Консисторія у своєму рішенні продати землю спиралася ще й на записку анонімного автора про значну переоцінку вугільного ресурсу церковної землі, оскільки розробка пластів менше 2 футів законодавчо заборонялася за ст. 365 Гірничого статуту. Але Каменський тут проголошує фразу, зафіксовану у стенограмі, яка в іншому контексті принесла б неприємності самому депутатові – «... ст. 365 *ніякого відношення не має до Росії* (курсив наш – О. К.); ця стаття знаходиться у відділі, названому «про приватний гірничий промисел в губерніях Царства Польського». Там, мовляв, допущена гірнична свобода, і ця стаття введена в закон для охорони власника від настирного промисловця, коли кожен промисловець може вимагати у власника надання права на розробку надр, якщо ті є в його землі. До того ж, на думку юриста Каменського, стаття має умовний характер, бо відведення площі під розробку пластів вугілля товщиною менше 2 футів допущено там тільки за «особливо сприятливих умов розробки» [33]. Записку цю, на відміну від матеріалів комісії, для знайомства з якими треба було йти у бібліотеку, депутати знайшли на своїх попітрах, і П. Каменський вважав, що подібного роду посилення могли вплинути в потрібному напрямку на невтаємничених у сферу гірничого законодавства депутатів, – тобто тут йшлося вже про лобіювання інтересів церкви.

Поза увагою залишився і спосіб, в який консисторія змогла зробити подання у Святіший синод і Раду міністрів про вигідність продажу церковної землі на предмет отримання дозволу на височайшу санкцію на продаж. Прямий шлях для з'ясування справжньої прибутковості і цінності церковного майна, за Каменським, – це отримання відповідного свідчення в компетентній установі. Такою установою було гірниче управління Півдня Росії. Воно знаходилося через площу від консисторії, не без ехидства підкреслює Каменський, але ж це управління обчислювало запаси вугілля на тій ділянці в 282 млн. пудів. Отже, консисторія робить запит маркшейдеру Сутулову, який власне не мав і права надавати такі свідчення, і робить його в загальній формі, мовляв, якою є ваша думка щодо стану надр на церковній ділянці? Тобто без планів,

розрахунків і т. п., хоч «продавався не графин, не склянка». Відповідний «нарративний» характер мав і експертний висновок маркшейдера: найпотужніший там «олександрівський» пласт уже вичерпаний, залишається «корунд потужністю близько 12 вершків», і т. п., а наявні там ще т. зв. брудний і випадний («біглий») пласти, до розробки майже непридатні [34].

Однак далі стенограма фіксує заперечення коректності висновків маркшейдера (приводяться розрахунки Феніна стосовно кількості і дані лабораторії Харківського технологічного інституту стосовно теплотворної здатності перебраного з «брудного пласту» вугілля, його зольності, вмісту сірки і т. п. технічні характеристики). До того ж, Сутулов замість «пласт починається» написав, що він «закінчується» – простіше кажучи, маркшейдер з консисторією банально обманули «верховну владу». За це маркшейдер Сутулов – чи не єдиний у цій справі – реально розплатився арештом [35].

Як виглядав подальший перебіг справи, вже з прямим наголосом її морально-етичні аспекти (якщо такі можуть бути у справі з явними ознаками корупції), викладемо тільки тезами. Парафіяльного священника Жежеленка усунули від служіння за те, що не підтримав обладку, санкціоновану духовними властями. При цьому консисторія посилалася на непідтвержені звинувачення «іновірця» Волинського, що Жежеленко, мовляв, вимагав у нього за свою підтримку хабара в 10 тис. руб. [36]. Грошей у Жежеленка не знайшли, і він відстоював свою честь у суді. Зате знайшли 30 тис. руб., сховані в піаніно у помешканні благочинного Матвєєвського, котрий підписав угоду [37]. Протести парафіян заблокували просто: перше – земля належала не парафії, а причту (читай, не ваша справа), друге – угода санкціонована найвищою владою (читай – тим більше, не ваша справа) [38]. Зі «стрілочником» Сутуловим у в'язниці стався «удар» [39].

Самого Каменського тут-таки в залі Думи звинуватили у власне лобіюванні (без педалювання цього терміну) – а саме в тому, що він є агентом конкуруючого з Никольсько-Михайлівським товариства, Новоросійського. Керуючим цим товариством був англієць Бальфур, родичем якого був П. Каменський; лист останньому, як основу запиту, написав не просто собі парафіянин, а управляючий Новоросійським заводом [40]. Тобто справу перевели на особистості, залишивши за рамками розгляду її суть.

Стосовно грошей у «музичному інструменті» благочинного Матвєєвського було сказано, що місцевість же революційна, так може й інші обивателі теж ховають гроші у своїх піаніно. Щодо грошей по закладних у секретаря консисторії (йшлося про знайдені у того при обшуку закладні на 40 і 55 тис. руб. під цю землю, а також кредити, нібито на ім'я дружини – в одному банку на 780 тис., в іншому – на 180 тис. руб. [41]) – то, мовляв, сама дружина є багатою жінкою [42]. Таким же чином, під періодичний регіт центру і лівої частини палати з такої логіки аргументації були дезавуйовані (правда, тільки словами, без цифрових підтверджень, як у П. Каменського) і його викладки про багатство чи бідність проданої церковної землі. Продана земля виявилась, в устах опонента Каменського правого депутата Новіцького, таки бідною землею, і що він може це довести свідченнями «інженерів такої ж освіти, як і ті, що сидять у Геологічному комітеті у Харкові» [43]. Отже, і шкодувати нічого. І взагалі розбереться суд. На цьому останньому позиції обох сторін зійшлися.

Справа, втім, матиме ще продовження. Депутат Марков на засіданні 17 березня 1910 р. доводитиме правоту церкви, закликавши П. Каменського відділяти позицію «зятя Бальфура, власника Новоросійського заводу» від позиції члена російської Державної думи [44]. Утім, більшість тих, хто виступили з цього питання – Гололобов, єпископ Євлогій, Шубинський – обережно підтримали правоту П. Каменського. Обережно – пам'ятаючи, очевидно, про те, що під час обшуку у Матвєєвського знайшли запит консисторії щодо Каменського: який прихожанин Каменський? Як часто

відвідує церкву? Чи давно він, скажімо, говорив [45]? І т. п. Надто зводиться з впливовою православною церквою остерігалися. Тож депутат Шубинський назве *мужнім* вчинок П. Каменського, котрий наважився, за його словами, «піти на броню», ба навіть – громадянським подвигом [46].

Так чи інакше, маємо яскравий епізод політичної боротьби у вищому представницькому органі пізноімперської Росії, викликаний до життя конкретною ситуацією з торговельною операцією, продажем з церковної землі Олександро-Свирської церкви Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Консисторія здійснила цю оборудку без відома і згоди парафії й церковного причту, що викликало звернення до депутата Державної думи від Катеринославської губернії Петра Каменського, яке лягло в основу думського запиту. Стенограма фіксує перипетії роботи думської комісії над з'ясуванням обставин оборудки, а виступи Каменського і подальші дебати з цього приводу у Державній думі третього скликання проливають світло на деякі прояви соціально-економічного і політичного життя Катеринославської губернії та Російської імперії в цілому на початку ХХ ст., боротьбу політичних угруповань у Думі, не завжди коректні прийоми і методи цієї боротьби, нарешті, особливості ціноутворення при оренді вугільних земель, промислово-технічні характеристики надр на території колишньої земельних угідь Олександро-Свирської церкви тощо.

Зіткнення явних і завуальованих інтересів парафії, консисторії і гірничо-промислових товариств у південному вугільному районі імперії, роль в них окремих особистостей, оприлюднені в ході розгляду цього питання, дають підставу для твердження про присутність корупційних схем у гірничорудній промисловості, санкціонованих верховною владою, та проявів лобювання економічних і політичних інтересів. Оскільки тут розглянуто тільки один характерний сюжет вивчення проявів корупції однією з думських (парламентських) комісій, запропонований новий напрям досліджень думської тематики має добру перспективу подальшої наукової розробки.

РЕЗЮМЕ

В статье исследован новый для украинской историографии сюжет рассмотрения в сессионном зале Государственной думы Российской империи скандала, связанного с сомнительной земельной сделкой. К ней оказалась причастной Екатеринославская духовная консистория, продав угленосную церковную землю Александро-Свирской церкви в частные руки. Интересы прихожан при этом не были учтены.

Рассмотрение результатов работы созданной для изучения обстоятельств дела комиссии, собранные ею материалы и их последующее обсуждение, зафиксированное в стенографических отчетах III Государственной думы, дают хороший материал для микроисторического исследования важных аспектов политической и социально-экономической истории. Они касаются как Российской империи в целом, так и южного горнопромышленного района в степном украинском Поднепровье, тогдашней Екатеринославской губернии.

Важной представляется роль Думы как арбитра между церковной властью и прихожанами в политической, несудебной сфере. Речь идет о защите экономических интересов прихода, поисках возможности противодействия сделке, санкционированной верховной властью, и мерах, предпринятых думской комиссией в этом направлении. Документы, предъявленные октябристской комиссией и группой правых депутатов, защищающих интересы церкви, проливают свет на юридические обстоятельства оформления сделки, содержат экспертные оценки особенностей ценообразования при аренде угленосных земель, промышленно-технические характеристики залежей угля в районе Бахмута и т. п.

Столкновение явных и скрытых интересов прихожан, консистории, конкурирующих горнопромышленных товариществ в южном угольном районе империи (Никольско-Михайловского и Новороссийского), роль отдельных личностей, проявившаяся в ходе обсуждения этого вопроса в Думе, дают основание и подтверждение вывода о присутствии коррупционных схем в горнорудной промышленности в начале XX в., санкционированных верховной властью, а также проявлений лоббирования экономических и политических интересов в высшем представительском учреждении Российской империи.

Ключевые слова: Государственная дума, стенографические отчеты, горнорудная промышленность, депутат Каменский, спекуляции, коррупция, лоббирование.

SUMMARY

The article studies the new for Ukrainian historiography plot of consideration of the scandal connected with questionable land deal at the session hall of the State Duma of the Russian Empire. Ekaterinoslavskaya ecclesiastic consistory that sold coal-bearing land of Aleksander-Svirsky church into private hands was involved to it. The interests of parishioners were not taken into account.

Consideration of the work of the commission that examined circumstances of the case and collected the materials with their subsequent discussion recorded in verbatim transcripts of the 3^d State Duma provide good material for microhistorical study of important aspects of political, social and economic history. It relates both to the Russian Empire as a whole and the southern mining region in the Ukrainian steppe Dnieper area, the Ekaterinoslav province those times.

The role of the Duma as an arbiter between the church authorities and parishioners in political and non-judicial spheres is important. It is about protecting the economic interests of the parish, searching the ways to counteract the transaction authorized by the supreme authority and the measures taken by the parliamentary commission in this direction. Documents presented by Octobrist commission and a group of right-wind deputies to protect the interests of the church shed light on the legal circumstances of the transaction and contain expert assessments of pricing when renting coal-bearing land and also industrial and technical characteristics of coal deposits in the Bachmuth area etc.

Clash of overt and covert interests of parishioners, consistory, competing mining associations in the southern coal area of the Empire (Nicol'sko-Michael and Novorossiysk), the role of individuals, manifested in the course of the discussion in the Duma – all that give reason to confirm and prove the presence of the corruption schemes in the mining industry authorized by the supreme power as well as the manifestation of lobbying economic and political interests in the highest representative organ of the Russian Empire in the early twentieth century.

Keywords: the State Duma, verbatim transcripts, church land, mining industry, deputy Kamensky, speculation, corruption, lobbying.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Коник О. О. Оpubліковані джерела з історії Державної думи Російської імперії (1906-1917 рр.) / О. О. Коник // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія, методика, практика. Міжвузівський збірник наукових праць. Об'єднаний випуск 2009/2010 рр. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. – С. 305-318.
2. Реєнт О. П. Українці у Державній думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політич-

- ного життя до сьогодні / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. – К. : Дніпро, 2010. – С. 244–265.
3. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) : монографія / О. О. Коник ; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454 с.
 4. Милько В. І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.) : історіографічний аналіз / В. І. Милько // Укр. іст. журн. – 2012. – № 1. – С. 153–170.
 5. Коник О. О. Вказ. праця. – С. 230.
 6. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області : історичні нариси : у 2 т. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – С. 392–397, 404–442.
 7. Дотичні до сюжету спорадичні газетні публікації, створені в жанрі сенсаційних журналістських відкриттів (базованих на публікаціях провінційної преси початку ХХ ст.) є поза межами наукового дискурсу і тут не розглядаються.
 8. Государственная дума Российской империи : 1906 - 1917 : Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 230; Коник О. О. Вказ. праця. – С. 47, 135, 230, 257, 407.
 9. Государственная дума Российской империи : 1906 – 1917. – С. 273.
 10. Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1910 г. Сессия третья. Часть III. Заседания 65–94 (с 8 марта по 9 апреля 1910 г.). – СПб.: Государственная типография, 1910. – Стлб. 375.
 11. Село було багатим і тяжіло до переростання в місто, як інші великі села цього регіону, в зрештою, влилося в майбутнє українське місто Донецьк. Див.: Історія міст і сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Донецька область. Головна редакція УРЕ АН УРСР. Інститут історії АН УРСР. К., 1970. – С. 17; Мащенко О. О. Каменське. Рік 1917-ий // О. О. Мащенко. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / Редкол.: С. І. Світленко (відп.ред.) та ін. – Вип. 6. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – С. 57.
 12. Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты ... Стлб. 374.
 13. Там само. – Стлб. 373–375.
 14. Там само. – Стлб. 375.
 15. Рындрюнский П. Г. Утверждение капитализма в России (1850–1880 г.) / П. Г. Рындрюнский. – М. : Наука, 1978. – С. 213.
 16. Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. – Стлб. 375–376.
 17. Там само. – Стлб. 376.
 18. Там само. – Стлб. 377. Виділене нами курсивом у тексті місце, очевидно, не викликало запитань чи сумнівів у аудиторії, бо не коментувалося доповідачем, однак – про існування якихось паралельних «приватних» комісій в Думі з літератури наразі нічого не відомо, і питання потребує вивчення. Див.: Демин В. А. Комиссии Государственной думы / В. А. Демин // Государственная дума Российской империи : 1906 – 1917. – С. 265–266.
 19. Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. – Стлб. 377.
 20. Там само.
 21. Там само. – Стлб. 378.
 22. Там само.
 23. Аврех А. Я. Царизм и Четвертая Дума (1912–1914 гг.) / А. Я. Аврех ; [АН СССР, Ин-т истории СССР.] – М. : Наука, 1981. – С. 28.
 24. Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. – Стлб. 374–379.
 25. Там само. – Стлб. 379–380
 26. Там само. – Стлб. 380.
 27. Там само. – Стлб. 381–382.

28. Там само. – Стлб. 382.
29. Там само. – Стлб. 383.
30. Там само. – Стлб. 386.
31. Там само. – Стлб. 387.
32. Там само. – Стлб. 385.
33. Там само. – Стлб. 385386.
34. Там само. – Стлб. 389390.
35. Там само. – Стлб. 391, 394.
36. Там само. – Стлб. 396.
37. Там само. – Стлб. 387.
38. Там само. – Стлб. 395.
39. Там само. – Стлб. 400, 403.
40. Там само. – Стлб. 400403.
41. Там само. – Стлб. 388.
42. Там само. – Стлб. 402.
43. Там само. – Стлб. 401.
44. Там само. – Стлб. 1069.
45. Там само. – Стлб. 1088.
46. Там само. – Стлб. 1085.

Надійшла до редакції 16.11.2014 р.

ББК ТЗ(4УКР55)621-281

НЕСТАНДАРТНІ МЕТОДИ ВИРІШЕННЯ ЖИТЛОВОЇ ПРОБЛЕМИ 1920-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ДОНБАСУ)

І. О. Дмитрик

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена вивченню житлової кризи 1920-х рр. Наявний рівень забезпеченості оселями та якість житлових умов абсолютно не відповідали потребам населення. З'ясовано, що характерна для всієї республіки нестача житла на теренах Донбасу ускладнювалася урбанізаційними процесами та приймала катастрофічні масштаби. Подолати кризу намагалися різними шляхами. Використовувалися методи, спрямовані на штучне покращення статистичних показників.

Ключові слова: житлова криза, житлове будівництво, гуртожитки, перерозподіл житла, Донбас.

На початку 1920-х рр. дефіцит житла посідав чільне місце у переліку нагальних проблем міського населення Донеччини. Найбільш ефективним та логічним засобом подолання житлової скрути було будівництво (відомче, індивідуальне та кооперативне). Проте, паралельно використовувалися інші механізми, які мали на меті не стільки поліпшення житлових умов громадян, скільки створення потрібної статистики та імітацію результативності. Розгляд таких механізмів становить певний науковий інтерес.